

УКРАЇНСЬКИЙ СЕРЕДНІЙ КЛАС : ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖ

У статті проводиться дослідження критеріїв українського середнього класу, адаптованих до особливостей вітчизняної трансформаційної економіки та перехідного суспільства. Визначається чому, як і скільки людей сьогодні складають середній клас в Україні в залежності від вибору критеріїв різними дослідниками.

У сучасному світовому суспільстві вивчення феномену “середнього класу” стає дедалі більш актуальним з огляду на те, що саме він відіграє вирішальну роль у формуванні розвиненої, стабільної, демократичної держави. Для України, яка є частиною цього суспільства і переживає перехідний етап своєї історії, економічну трансформацію та суспільні перетворення, питання “середнього класу” є особливо важливим. Будівництво “ нової України”, як і будівництво будь-якої споруди потребує стійкого фундаменту, яким і має стати середній клас. Те, чи вдасться українцям створити стабільне, міцне суспільство на пряму залежить від того, чи вдасться сформувати потужний середній клас, який би став основою цієї стабільності.

Проблеми українського середнього класу сьогодні активно обговорюються у суспільстві, цій темі присвячуються наукові праці різних авторів. Такі російські науковці як М.К.Горшков [2], І.П.Попова [5] та Е.М.Аврамова [1] велику увагу приділяють методології визначення ознак та меж середнього класу. Окремі аспекти зазначеної проблеми вивчають вітчизняні вчені М.Осійчук [4] та Н.Купрій [3]. С.В.Тютюнникова та О.В.Задоренко [8] розглядають особливості формування середнього класу безпосередньо в Україні. Особливо варто відзначити роботи української дослідниці О.Симончук, яка у своїх статтях [6], [9] провела глибокий аналіз соціальної стратифікації наших громадян.

Сьогодні і політики, і науковці стверджують, що орієнтація на середній клас має бути наріжним каменем соціально орієнтованої держави, якою за Конституцією проголосила себе Україна [4, с.387]. Але на тлі постійних суперечок та строкатих заголовків й досі залишається невирішеним питання щодо того, кого саме можна віднести до середнього класу в Україні, і чи взагалі існують у нас взагалі прошарки, які до нього належать.

Метою цієї розвідки є дослідження і визначення меж українського середнього класу, огляд можливих його критеріїв, адаптованих до особливостей нашої трансформаційної економіки та перехідного суспільства, що допоможе дати відповіді на питання чому, як і скільки людей сьогодні складають середній клас в Україні.

Середній клас – це, насамперед, високопродуктивні і високоінформовані, ініціативні і заповзятливі працівники, які завжди є інноваційними особистостями. Представники інноваційного соціального типу особистості знаходяться серед найкваліфікованіших верств робітників, менеджерів, селян, інтелігенції та інших соціальних верств населення [7, с.246]. Основною функцією середнього класу є стабілізаційна, але варто зазначити, що він спроможний її виконувати лише за умови власної чисельності [8, с.22]. Англійський дослідник Дж. Коулп досліджуючи середній клас, підкреслив, що членство у ньому – це не просто результат доходу, професії, освіти, манер, чи сімейних зв'язків, а результат використання кожного з цих критеріїв [3, с.425].

У перші роки ринкових перетворень багато дослідників вважали, що саме середній клас візьме на себе основну роль здійснення економічної модернізації суспільства. Останнім часом дослідницький акцент змістився у бік оцінки впливу заходів, що здійснюються задля становлення та укріплення позицій середнього класу. Середній клас все частіше розглядається як індикатор ефективності (чи неефективності) переходу країни до ринкової економіки [8, с.22].

Існують декілька критеріїв визначення меж середнього класу. Суттєвих суперечностей між ними немає, оскільки на великих вибіркових сукупностях, особливо у стійких, стабільно функціонуючих суспільних системах, значних розходжень між об'єктивним місцем тієї чи іншої групи у суспільному розподілі праці, що визначається головним чином розміром доходу та самооцінкою свого соціального статусу не спостерігається [2, с.5]. У західних суспільствах можна побачити високий рівень узгодженості статусних позицій: відповідність внесків (освіта, професіоналізм) та винагород (дохід, престиж, влада)[10]. Але чи так це в українському суспільстві, що знаходиться у процесі системної трансформації?

Відповідно дослідженням вітчизняних науковців в Україні існують певні труднощі із визначенням меж середнього класу. Усі “класичні” для заходу характеристики середнього класу потерпають серйозних змін при намаганні описати ними аналогічні явища української дійсності. В Україні “класичний” середній клас (з позицій західної соціології) практично відсутній, або його межі невеликі. Проблема полягає у невідповідності в українському суспільстві між професійно-освітнім статусом, доходом, престижем та соціальною самооцінкою. [5,с.67]. Нерідко спостерігається явище, коли ті професійні групи, які у західних країнах масово входять до середнього класу (такі як вчителі, лікарі, вчені), в Україні мають низький дохід, а ті українці, які відносять себе до середнього класу, часто не мають достатнього рівня освіти та професіоналізму [10]. Соціальні групи, що мають шанс поповнити лави середнього класу, поки не володіють професіоналізмом, що відповідає вимогам ринкової економіки. У них відсутня класова ідентичність та інтегрованість (немає “автоматизму між професійною приналежністю та класовою ідентифікацією”); не склались системи цінностей та установлень, не сформувались стереотипи поведінки [1, с.20].

Існує ще одна особливість. Якщо у західних суспільствах головний ресурс середнього класу – перш за все його професійний досвід та знання, його “людський капітал”, то у нашому суспільстві ця логіка стала дещо деформованою. Для багатьох шлях до успіху лежить не через накопичення знань, досвіду й працелюбність, а через близькість до “великих грошей” та зв'язків. Неможливість реалізації більшістю представників середнього класу своїх соціальних запитів блокує формування стійкості, а головне, суспільно схваленої моделі поведінки. Як результат – образ типового представника середнього класу – старанного працівника, гарного члена родини, сумлінного платника податків, лояльного громадянина, поки що не складається [2, с.11].

В залежності від підходу та вибору критеріїв оцінка вітчизняного середнього класу коливається від 10 до 49%. У той же час західні соціологи з подібними проблемами не зустрічаються: який підхід вони не обрали б, під поняття “середній клас” потрапляють близько двох третин населення [10].

Та якщо класичні західні методи не працюють у трансформаційній постсоціалістичній системі, то яким чином можна визначити межі середнього класу в Україні? Щоб їх віднайти треба мати на увазі, що членство в середньому класі – це не просто результат доходу і професії, освіти, манер, чи сімейних зв'язків, а результат використання кожного з цих зв'язків [3, с.425]. Необхідно пам'ятати, що у цивілізованому розумінні середній клас – це не тільки малі і середні підприємці, а й у переважній більшості висококласні, високопрофесійні і належно оплачувані працівники, тобто середній клас – це не тільки і не стільки власники і підприємці, скільки наймані працівники [4, с.391].

Підхід за окремими критеріями в українському випадку не підходить. Він замінюється спробами описати середній клас певною системою показників, що включає як ознаки так і функції цього системного утворення, тобто спробами збудувати ідентифікаційний простір, що включає ряд характеристик, ресурсних та статусних ознак. Для цього використовується метод концентрації ознак, згідно якому середній клас – це єдина соціальна цілісність. Його неможливо виділити на основі якогось одного критерію, він може бути описаний лише як

система. Кожен з цих показників є домінантним, їх необхідно розглядати яка рівнозначні і рівноважні [1, с.22].

Якщо взяти до уваги особливості трансформаційного суспільства, то при визначенні меж середнього класу група об'єктивних факторів (майновий і дохідний стан, функції у суспільстві і т.д.) використовується в основному як додаток відносно до самоідентифікації населення, тобто до суб'єктивного критерію. Відомий український соціолог Олена Симончук виокремлює середній клас на основі трьох критеріїв: самоідентифікації, матеріального добробуту та рівня освіти. За її розрахунками, у 2002 році середній клас складав 10,9% населення України, у 2003-му – 12,4% [10].

Автори статті “Институциональные предпосылки становления среднего класса в трансформационном обществе” С.Тютюнникова та О.Задоренко виходячи із якісних характеристик середнього класу роблять висновок, що його формування в Україні знаходиться на початковій стадії і оцінюють його чисельність у 25-30%, проте зауважують, що деякі соціологи підходять до оцінки чисельності середнього класу більш критично і вважають його лише потенційним середнім класом [8, с.26].

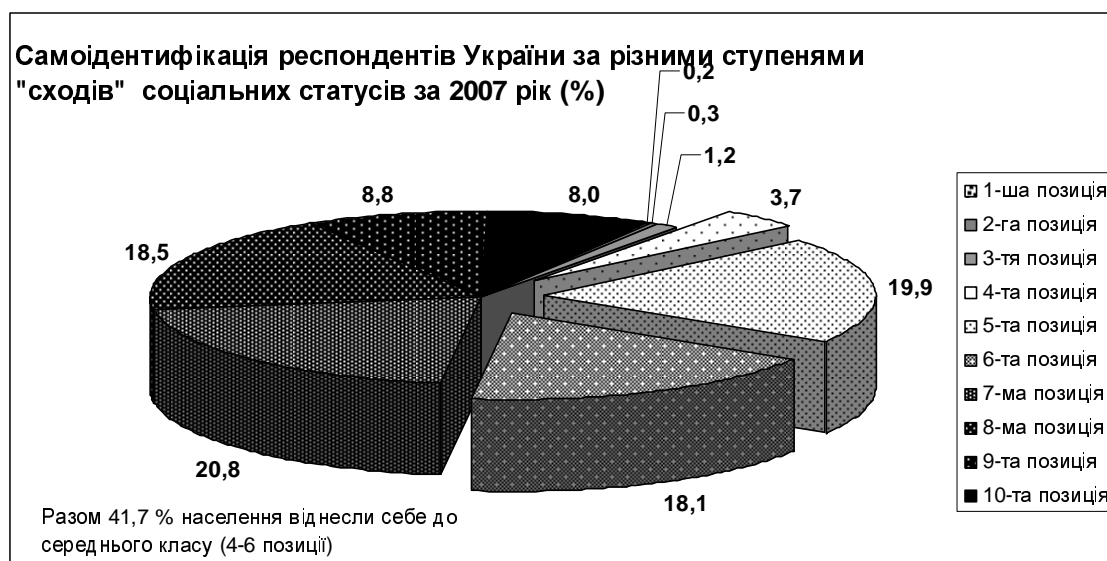
На думку аналітиків Журналу “Експерт”, середній клас в Україні проходить стадію становлення. Згідно їх дослідженням стратифікації суспільства за станом на вересень 2006 року до середнього класу відносились 22% українців. Сюди були включені забезпечені, помірно забезпечені і половина небідних громадян, які мають освіту не нижче середньої спеціальної і високу самоідентифікацію (ці люди характеризують свій стан як “нижчий за середній, середній та вищий за середній”) [10].

Участь України в міжнародному дослідницькому проєкті European Social Survey (ESS) у 2005 і 2007 роках дозволила використовувати новий методологічний інструментарій для визначення класових позицій. У немарксистській класовій схемі Е. О. Райта, заснованій на багатомірній моделі експлуатації, сектор власників представлений трьома класовими позиціями (капіталісти, дрібні роботодавці і самозайняті). В основу EGP-схеми покладено теоретичну модель Дж. Голдторпа. Вона базується на відносинах зайнятості і розділяє класові позиції за двома підставами: згідно з володінням засобами виробництва (роботодавці, самозайняті і наймані працівники), а серед останніх – згідно з їхніми відносинами з роботодавцем. Постіндустріальна класова схема Г.Еспін-Андерсена заснована насамперед на диференціації за секторальною/галузевою ознакою, заняття згруповані у три паралельні набори, що відповідають різним типам поділу праці. Відповідно до цього інструментарію, середній клас, який містить різні категорії нефізичної праці, за даними ESS у 2007 році в Україні складав 22% у схемі Райта, та 44-49% у схемах EGP та Еспін-Андерсена [9, с.154-161]

Як відзначалось раніше за суб'єктивним критерієм до середнього класу себе зараховує більша кількість людей, ніж та, що визначається об'єктивними критеріями. Україна у цьому питанні не виняток [8, с.26].

Один із методологічних прийомів визначення меж класів – тест інтегральної самооцінки статусу за десятибальною шкалою. Респондентові пропонується визначити своє місце на 10-ступінчатих “сходах” соціальних статусів, де 10 – найнижчий соціальний стан, а 1 – найвищий. Для аналізу тесту прийнято групування статусних позицій, відпрацьоване у низці міжнародних досліджень Позиції 1-3 відповідають “верхньому середньому класу”, 4-6 – власне “середньому”, 7-8 – “нижньому середньому”, а дві нижні статусні позиції – 9 і 10 – “нижньому класу” [9, с.484]. Результати тестування відображені у Діаграмі 1, з якої видно, що до середнього класу у 2007 році себе віднесли 41,7% респондентів” [9, с.484].

Діаграма 1

У такій суб'єктивній оцінці велике значення мали характеристики людей, пов'язані з їх особистими якостями. В першу чергу, це готовність та вміння жити в умовах конкурентної ринкової економіки та орієнтація на індивідуальну свободу як найвищу цінність. Також у міжнародних проєктах використовується шкала, що містить 4 категорії: “вищий клас”, “середній”, “робітничий” і “нижчий”. Якщо співвіднести дані отримані з опитування за 4-бальною та 10-бальною шкалою, можна побачити, деяку спільність, що демонструє Таблиця 1:

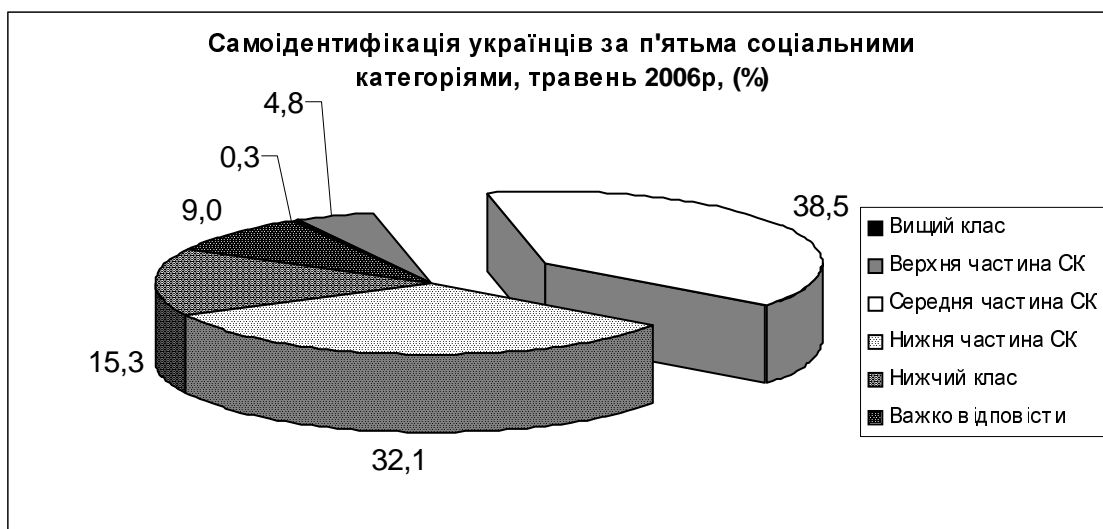
Таблиця 1.

Порівняння даних самоідентифікації за 10-бальною шкалою і 4-бальною (соціально-класовими категоріями), % [9, с.484]

Розподіл даних самоідентифікації за 4-ма категоріями	2002	2007	Розподіл даних за групуваною 10-бальною шкалою	2002	2007
Вищий клас	0,7	0,6	Верхній СК	3,1	1,7
Середній клас	28,3	32,5	Середній клас	27,2	41,7
Робітничий клас	47,0	48,3	Нижній СК	34,6	39,3
Нижчий клас	24,0	11,6	Нижчий клас	26,1	16,8

Ми бачимо, що дані розподілу соціальних самооцінок досить близькі, крім того, вони відтворюються у часовій динаміці.

Розглянемо також самоідентифікацію українців за 5-ма соціальними категоріями (за 2006 рік): “вищий клас”, “верхня частина СК”, “Середня частина СК”, “нижня частина СК”, “нижчий клас”. Результати відображені у Діаграмі 2 [б,с.18]:

Якщо проаналізувати дані щодо меж суб'єктивних класів в Україні, визначених різними методичними прийомами, можна помітити, що цифри не відрізняються кардинально, більш того, їх можна згрупувати у певний інтервал. Тому можна зазначити, що до середнього класу себе відносять всередньому 32-42% українців.

Отже середній клас складає значну соціально-економічну групу, що характеризується певними життєвими стандартами та повноцінно виконує свої функції, основною з яких є забезпечення стабільності у державі. В Україні існують певні труднощі при визначенні середнього класу, у країні часто мають не усі з необхідних його ознак середнього класу. В залежності від вибору об'єктивного критерію певним дослідником кількість “визначеного” українського середнього класу коливається від 10 до 49%. Суб'єктивний критерій надає інші цифри. Вони менш відчутно відрізняються одна від одної та коливаються в залежності від вибору типу стратифікаційної класифікації суспільства. Загалом же становлять величину у межах 32-42%. Це свідчить про те, що середній клас в Україні знаходиться у процесі формування. Населення, яке б мало усі класичні ознаки середнього класу, характерні для західного суспільства, небагато. Ту ж частину населення, яка має неповний набір ознак варто віднести до потенційного середнього класу, який для того, щоб стати “справжнім середнім класом” потребує державної підтримки.

Література:

1. Аврамова Е.М. Формирование среднего класса в России: определение, методология, количественные оценки // *Общественные науки и современность*. – 2002. - № 1. – С.17-24
2. Горшков М.К. Некоторые методологические аспекты формирования среднего класса в России // *Социологические исследования*. – 2000. - № 3. – С.4-12
3. Купрій Н. Дискурс концепцій середнього класу в сучасній науці // *Вісник національної академії держ. управління при Президентіві України*. – 2005. - № 1. – С.422-426
4. Осійчук М. Державний контроль за трудовими відносинами: соціально-економічні наслідки в контексті формування “середнього класу” суспільства // *Вісник національної академії державного управління при Президентіві України*. – 2005. - № 3. - С.387-392
5. Попова И.П. Средние слои, средний класс в российском обществе – к проблеме соотношения // *Социологические исследования*. – 2005. - № 12. – С.65-76
6. Симончук О. Статусні самооцінки населення України у порівняльному та часовому контекстах // *Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг/ За ред. д.ек.н В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги*. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 578с.

7. Соціологія: підручник / За загальною редакцією проф. В.П.Андрущенко, проф. М.І.Горлача. Харків-Київ. 1998. – 624с

8. Тютюнникова С.В., Задоренко О.В. Институциональные предпосылки становления среднего класса в трансформационной экономике //Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. Випуск 31-3.– 2007.– С.22-27

9. Українське суспільство 1992-2007. Динаміка соціальних змін/ За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – 544с.

10. Яблоновская Т. Классы и статусы. Человеческий фактор // Эксперт. – 2007 №1-2(100). <http://www.expert.ua/articles/7/0/3193/>> 18.10.2008

В статье проводится исследование критериев украинского среднего класса, адаптированных к особенностям отечественной трансформационной экономики и переходного общества. Определяется почему, как и сколько людей сегодня составляют средний класс в Украине в зависимости от выбора критериев разными исследователями.

The article is conducting a research of criteria of the Ukrainian middle class, adapted to the features of domestic transformation economy and transitional society. The author is determining why, how and how many people today are making a middle class in Ukraine depending on the choice of criteria by different researchers.